

Д. Т. БЕРЕЗОВЕЦЬ

СЛОВ'ЯНИ Й ПЛЕМЕНА САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Питання про зв'язки слов'ян з своїми східними сусідами в VIII—IX ст. дуже цікаве, але, на жаль, недостатньо висвітлене в історичній та археологічній літературі. Основна причина цього — обмежена кількість археологічних матеріалів. Тепер, в зв'язку з виявленням та дослідженням нових археологічних пам'яток, дещо розширилась наша уява про матеріальну культуру східнослов'янських племен та їх східних сусідів. Просунулось вперед вивчення археологічних пам'яток літописних сівер'ян — відкрита група волинцівських пам'яток¹. Продовжується вивчення роменських городищ². На Правобережжі відкриті пам'ятки древлян³, уличів⁴, тиверців⁵. Стали відомі пам'ятки, які можна вважати полянськими⁶.

Значно краще також вивчені і пам'ятки салтівської культури. Якщо в недалекому минулому вони були відомі виключно по матеріалах могильників, то тепер досліджено й низку поселень цієї культури. Велику роботу провела Волго-Донська експедиція, розкопавши Саркел та інші поселення на Дону⁷. Розкопки й розвідки були також проведені Інститутом археології АН УРСР на Сіверському Дінці та Осколі⁸.

Внаслідок цих досліджень з'ясувалось, що в VIII—IX ст. між Карпатами та Волгою жило два великих масиви племен: в західній частині цього району — слов'яни, в східній — племена салтівської культури. Останні входили в одне політичне об'єднання — Хозарський каганат.

Межа між цими масивами племен проходила десь трохи на захід від Сіверського Дінця (рис. 1). Живучи близько одна від одної, ці групи населення вступали між собою в найрізноманітніші взаємозв'яз-

¹ Д. Т. Березовець, Дослідження на території Путивльського району Сумської області, АП УРСР, III, К., 1952, стор. 242—250.

² И. И. Ляпушкин, Городище Новотроицкое, МИА, № 74, М., 1958; його ж, Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа, МИА, № 104, М., 1961.

³ В. К. Гончаров, Лука-Райковецкая, МИА, № 108, М., 1963, стор. 283—315; И. В. Русанова, Поселение у с. Корчака на р. Тетерев, МИА, № 108, стор. 39—50.

⁴ Д. Т. Березовець, Поселение уличей на р. Тясмин, МИА, № 108, стор. 145—208; П. И. Хавлюк, Раннеславянские поселения на средней части южного Побужья, СА, 1961, № 3.

⁵ Г. Б. Федоров, Население Прутско-Днестровского междуречья, МИА, № 89, М., 1960.

⁶ Г. Г. Мезенцева, Археологічні розкопки кавіського поселення полян. Вісник Київського університету, 1962, № 5, стор. 92—102.

⁷ Див. МИА, № 62, М.—Л., 1958; МИА, № 75, М.—Л., 1959.

⁸ Розвідки Ліберова та розкопки Д. Т. Березовця в сс. Жовтневе і В. Салтів. Матеріали зберігаються в Інституті археології АН УРСР.

ки — політичні, господарські, культурні і т. ін. Вони не могли пройти безслідно й повинні простежуватись в археологічному матеріалі.

Такі зв'язки почали шукати відразу ж після відкриття Салтівського могильника. Для цього був використаний найбільш масовий матеріал — кераміка. Порівнюючи слов'янські курганні горщики X—XI ст. з горщиками салтівської культури, дослідники одразу ж звернули увагу на їх подібність. В. А. Городцов вважав, наприклад, горщики із Зливіківського могильника «лише імітацією слов'яноноруських глиняних горщиків Середньої Росії»⁹. Так само оцінювали цю схожість В. А. Ба-

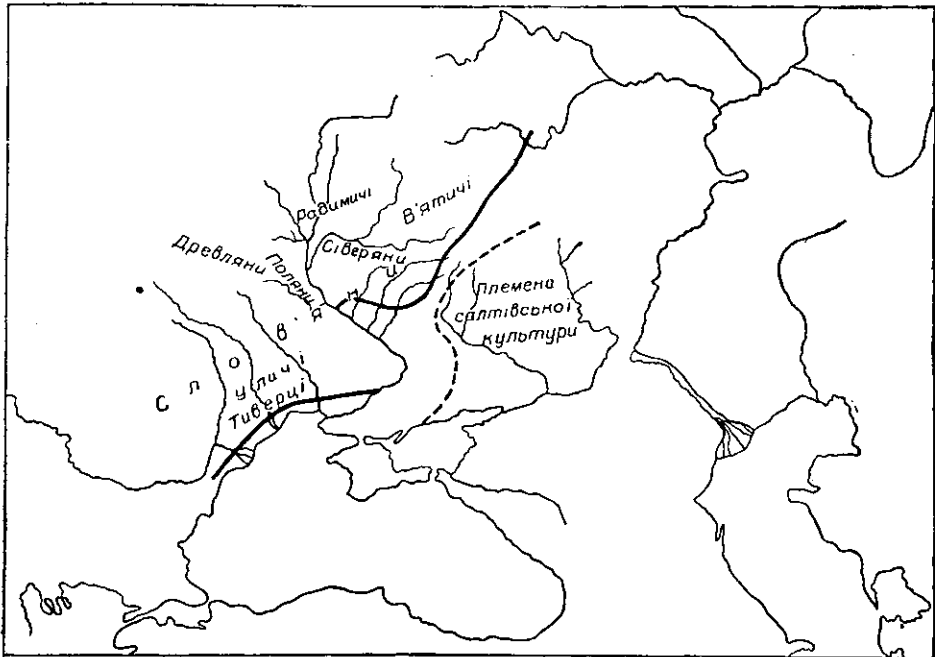

Рис. 1. Карта розміщення слов'ян та племен салтівської культури у VIII ст.
1 — східна межа слов'ян; 2 — західна межа племен салтівської культури.

бенко¹⁰, Б. О. Рибаків¹¹. Ще далі пішов С. А. Семенов-Зусер, який вважав горщики з Салтівського могильника слов'янськими старожитностями, а в деяких похованнях цього могильника вбачав поховання слов'ян¹².

Деякі вчені вважали, що південно-східна частина сучасної України, а також прилеглі до неї з південного сходу та сходу райони Російської Федерації в VIII—IX ст. були заселені слов'янськими племенами¹³.

З появою нових матеріалів ця точка зору змінилась, що видно хоча б з останніх праць І. І. Ляпушкіна, який тепер вже не повторює свою тезу про заселення слов'янами Подоння¹⁴.

Інтерес до цієї теми викликав появу статей С. О. Плетньової, при-

⁹ В. А. Городцов, Результаты археологических исследований в Изюмском уезде, Харьковской губ., Труды XII АС, т. I, 1901, стор. 212.

¹⁰ В. А. Бабенко, Памятники хазарской культуры на Юге России, Труды XV АС, т. I, 1901, стор. 439—446.

¹¹ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, М., 1947, стор. 113.

¹² С. А. Семенов-Зусер, Розкопки коло с. В. Салтів в 1946 р., АП УРСР, т. I, К., 1947, стор. 131—182.

¹³ А. В. Арциховский, Введение в археологию, вид. 3, М., 1947, стор. 187—189.

¹⁴ И. И. Ляпушкин, Памятники салтовской культуры в бассейне р. Дона, МИА, № 62.

свячених слов'яно-салтівським відносинам¹⁵. Основна думка автора зводиться до того, що на археологічному матеріалі, який є в розпорядженні дослідників, можна простежити в деяких елементах салтівської культури слов'янські впливи. Автор вважає, що такі впливи були досить значні, але розподілялись нерівномірно по території, яку населяли племена салтівської культури. Дослідниця вважає, що «вплив слов'ян в найбільшій мірі позначився на північно-західній та західній околицях Хозарського каганату — в верхів'ях Сіверського Дінця, Осколу та Дону». «Очевидно,— пише далі автор,— деяка своєрідність салтово-маяцької культури цих земель багато в чому залежить від близького сусідства слов'янських племен»¹⁶.

До слов'янських впливів вона відносить розташування салтівських городищ на високих мисах, ескарпування схилів, наявність на городищах наземних або напівземлянкових жител, а не юрт і в цих житлах — печей, а не відкритих вогнищ. Наявність в салтівських пам'ятках чорних або брунатних горщиків, зроблених з добре відмуленої глини, з високими прямими вінцями й орнаментом з лискованих ліній пояснюється тим, що «мабуть, виробництво їх існувало на слов'янських поселеннях волинцівської культури, звідки ці посудини зрідка попадали до салтівців в найближчі поселення й на Оскол, де сліди слов'янських впливів простежуються досить чітко й по нашим даним (особливо по наявності в житлах печей)»¹⁷. На думку автора, поховання з тілоспаленням, відомі на Сіверському Дінці, що супроводяться чисто салтівським інвентарем, слід вважати слов'янськими.

З другого боку, С. О. Плетньова бачить і впливи носіїв салтівської культури на своїх найближчих сусідів — мешканців волинцівських поселень. Для підтвердження цього вона пише: «Перш за все кидається в очі спорудження на волинцівських поселеннях жител з відкритими вогнищами й заміна звичайних для слов'ян курганів безкурганними могильниками»¹⁸. Тут, безумовно, якесь непорозуміння, тому що всі волинцівські житла мають великі глиняні печі, а не відкриті вогнища. Щодо курганів, то досить широко відомо, що еволюція поховальних звичаїв всіх слов'янських племен Подніпров'я до прийняття християнства йшла від безкурганних могильників до курганів, а не навпаки.

Слід зазначити, що слов'янські племена і племена салтівської культури мають багато відмінностей. Слов'яни — це великий одноетнічний масив хліборобів з традиціями осілості, які сягають далеко вглиб віків; з однаковим рівнем соціально-економічного розвитку, дуже близькою матеріальною культурою, яка має лише деякі етнографічні відмінності; майже з однаковим світоглядом і впливаючими з цього віруваннями. Коротше кажучи, у них однакові форми суспільного існування й однаковий або, в усякому разі, дуже близький психічний склад. Оскільки слов'яни вже у VII ст. займають цілком певні землі, можна твердити про спільність їх території. Говорять вони на діалектах однієї слов'янської мови. Отже, в VII ст. перед нами виступає цілком сформована слов'янська народність з чіткими ознаками...

Носії салтівської культури — не одноетнічні. До складу салтівських племен входили алани, болгари, хозари, а також інші народи, імена яких невідомі. Кожна з цих груп народів в етнічному плані не була монолітною. Відрізнялись ці племена між собою і рівнем соціально-економічного розвитку. Серед них були осілі землероби, напівкочови-

¹⁵ С. А. Плетнева, Средневековые поселения верховьев Северского Донца, КСИА АН СССР, вып. 79, М., 1960; її ж, О связях алано-болгарских племен Подонья со славянами в VIII—IX вв., СА, 1962, № 1.

¹⁶ С. А. Плетнева, О связях алано-болгарских племен..., стор. 83.

¹⁷ Там же, стор. 91—92.

¹⁸ Там же, стор. 91.

ки, кочовики. Не було у них і єдиного соціального укладу: вони включали племена з родовими і феодалними відносинами. Не мали вони й єдиного світогляду, вірувань, про що дуже добре свідчить строкатість поховальних звичаїв. Хоча матеріальна культура цих племен однаманітна, не можна говорити про єдність їх психічного складу. Ця однаманітність виробилась внаслідок співіснування різноплемінного населення в межах однієї держави — Хозарського каганату, який забезпечував досить тісні економічні зв'язки на значних територіях. Не мали носії салтівської культури і єдиної мови.

Отже, в носіях салтівської культури не можна вбачати єдиної народності. Тут ми спостерігаємо лише процес її утворення. Цей процес в силу багатьох причин не знайшов свого завершення. Під ударами печенігів, з одного боку, й Київської Русі, з другого, процес складання єдиної народності тут припинився, і народи, втягнуті в нього, пішли кожний своїм історичним шляхом.

Таким чином, в першому випадку ми маємо справу з уже сформованою народністю, а в другому — з народністю, яка знаходиться лише в стадії формування. Вивчаючи взаємозв'язки цих груп населення, ми завжди повинні мати це на увазі.

В Подніпров'ї слов'янське населення й племена салтівської культури були роз'єднані значними просторами. Лише в дуже обмеженому районі на р. Уді, де в IX—X ст. було зосередження сіверських поселень, вони стикалися безпосередньо¹⁹.

Племена салтівської культури вже в VIII ст. досягли досить високого рівня соціально-економічного розвитку. В цей час майже весь керамічний посуд вироблявся у них на гончарному колі, що свідчить про остаточне відділення ремесла, про існування внутрішнього ринку і розвиненого обміну. Археологічні матеріали показують значну майнову і соціальну диференціацію населення. Тут вже існують великі городи²⁰ (рис. 2) та домінують феодалні відносини²¹.

Найближчі їх сусіди — сіверяни в цей же час знаходились на де-що нижчому рівні соціально-економічного розвитку. Волинцівські і ранні роменські пам'ятки характеризуються ліпною керамікою, власного гончарного виробництва сіверяни в цей час ще не мали. Гончарна кераміка власного вироблення з'являється у них в кінці цього століття, а в деяких місцях — і в IX ст. Відповідно до цього лише в кінці IX — на початку X ст. на всій слов'янській території остаточно відокремлюються ремесла, з'являється більш-менш широкий внутрішній ринок, значно поширюється обмін.

У VIII ст. у сіверян ще немає городів, феодалних замків. Укріплені роменські городища, що з'являються тут саме в цей час, не можна вважати такими. Це були звичайні поселення общинників, укріплені у зв'язку із зовнішньою небезпекою. У VIII ст. феодалні відносини в сіверянському суспільстві лише формувалися.

Такими були співвідношення рівнів соціально-економічного розвитку цих груп населення.

* * *

Писемні джерела дають прямі свідчення про політичні зв'язки Хозарського каганату з слов'янськими племенами. Оскільки загально-визнано, що племена салтівської культури входили до складу Хозар-

¹⁹ С. А. Плетнева, Рецензия на работу Б. А. Шрамко «Древности Северского Донца», СА, 1964, № 3, стор. 344.

²⁰ Д. Т. Березовец, Раскопки в Верхнем Салтове в 1959—1960 гг., КСИА АН УССР, вып. 12, К., 1962.

²¹ М. И. Артамонов, Саркел и некоторые другие укрепления Северо-Западной Хазарии, СА, VI, 1940, стор. 159.

ського каганату, то цілком ймовірно, що вони здійснювали політику каганату, зокрема щодо своїх найближчих сусідів — сіверян.

Літопис повідомляє, що на якомусь етапі свого існування деякі східнослов'янські племена платили хозарам данину. Обставини, при яких це трапилося, не зовсім ясні. В літописах немає відомостей про військові сутички, про пригноблення племен, про якісь жорстокості і т. п., подібно до того, як говорить літописець, наприклад, про аварські завоювання, більш віддалені від нього в часі, які супроводжувалися «примучуванням» дулібів.

Поляни підкорились хозарам майже добровільно й без значного опору погодилися платити їм данину. Літописець так розповідає про

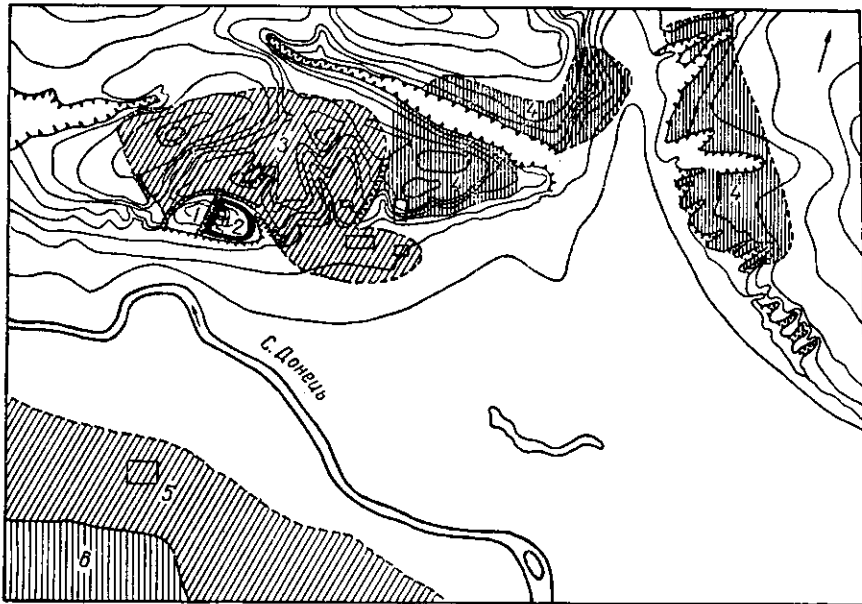

Рис. 2. План городища VIII—IX ст. в с. Верхній Салтів.

1 — фортеця; 2 — цитадель; 3 — посад; 4 — катакомбний могильник; 5 — поселення; 6 — ґрунтовий могильник.

це: «И наидоша я козаре, сидяшая на горах сих в лесех, и реша козары: «Платите нам дань». Сдумавше же поляне и вдаша от дыма мечь»²².

Безпосередньо перед цією розповіддю літописець згадує, що поляни «быша обидимы древлями и инеми околними»²³. Треба гадати, що таке легке підкорення полян хозарами було зв'язано з цими подіями. Можна припустити також, що між полянами й Хозарським каганатом існували відносини союзників. Данина полян могла бути своєрідною платою за якісь послуги, можливо, за допомогу у врегулюванні їх відносин з «обидчиками» — древлянами й «инеми околними».

Данина сіверян не носила такого добровільного характеру. Це видно з того, що в VIII ст. сіверянське населення без помітних внутрішніх причин укріплює свої поселення. Роменські городища, відомі нам для того часу, являли собою не городи і феодальні замки, які могли виникнути в процесі розвитку феодальних відносин, а укріплені поселення общинників, які виникли під впливом загрози з боку Хозарського каганату.

²² Повесть временных лет, М.—Л., 1950, стор. 16.

²³ Там же.

Характер данини, яку сплачували хозарам слов'янські племена, свідчить, що це не було епізодичним явищем. Данина бралася з «диму», тобто з кожної господарської одиниці, а це означає, що її сплачувало все населення. Назви данини — «бель», «веверица», «шеляг» також свідчать про її масовість. Вона зовсім не схожа на ту данину, якою, наприклад, обкладав греків Олег. «И заповеда Олег дань даяти на 2000 корабль, по 12 гривен на человек, а в корабли по 40 мужь»²⁴. Це був одноразовий акт. Вірніше це була не данина, а контрибуція, й бралася вона не з усього населення країни, а з імператорської, тобто державної казни. Маса грецького населення про неї могли й зовсім не знати. Поляни платили данину дещо іншого характеру. Данина могла б вважатись епізодичною, якби не повідомлення літопису про те, що ще в 862 р. поляни її сплачували «по мечу з диму»²⁵. Цього не могло робити кожне господарство. Такий вид данини спроможна була сплачувати лише верхівка суспільства, якийсь князь і його дружинники. Все викладене дуже добре узгоджується з нашим припущенням про те, що ця данина була платою за якісь послуги або ознакою прийняття зверхності Хозарського каганату. Згідно з літописом, майже всі слов'янські племена припинили платити хозарам данину відразу ж після 882 р. Більш складне питання — з якого часу вони почали її сплачувати. Допомогти в цьому можуть тільки археологічні матеріали. Треба гадати, що сіверяни почали платити данину з моменту появи укріплених поселень — роменських городищ, тобто десь у VIII ст. Отже, можна вважати, що ця данина сплачувалась протягом другої половини VIII — першої половини IX ст.

Літопис повідомляє, що поляни «вдаша от дыма меч» десь після смерті трьох братів — Кня, Щека і Хорива. Він в якійсь мірі пов'язує між собою ці події: «По сих же летех, по смерти братье»²⁶. Якщо вважати, що ці події відбувались десь в другій половині VII ст., то підкорення полян хозарам слід відносити до першої половини VIII ст. Все це добре підтверджується і археологічними матеріалами. Саме в цей період на слов'янські землі проникає значна кількість речей салтівського круга, про що мова буде нижче.

Слід зазначити, що ніяка данина не сплачувалась цілком добровільно, бо ніхто і ніколи просто так не віддавав частини майна або якогось продукту, здобутих своєю працею. Для того, щоб стягнути данину, потрібний був примус. Якщо для тих чи інших зборів всередині племені або общини на користь власної верхівки примус міг бути моральним (традиції та пережитки родового ладу), то збори на користь іноземців стягувалися тільки при допомозі сили або внаслідок загрози її застосування.

Цілком законно виникає питання, хто ж збирав цю данину. Навряд чи буде правильним припущення, що хозарська дружина щорічно відправлялась з далекого Ітіля в слов'янські землі для її збору. Більш ймовірним буде припущення, що намісник чи якийсь уповноважений центральної влади каганату разом з відповідними представниками військового та адміністративного апарату перебували десь в безпосередній близькості від слов'янських земель. Можливо, що місцем перебування такої особи був один з городів, розташованих на Сіверському Дінці. Це міг бути Верхній Салтів — великий город в центрі городищ і селищ салтівської культури.

Зовсім не виключено, що якісь адміністративні особи каганату могли знаходитись й безпосередньо на слов'янських землях. В цьому плані на Лівобережжі дуже цікавим є Бітицьке городище, яке займає

²⁴ Повесть временных лет, стор. 24.

²⁵ Там же, стор. 18.

²⁶ Там же, стор. 16.

особливе положення серед синхронних йому археологічних пам'яток. Воно найраніше і найміцніше городище на сіверянській землі в третій чверті I тисячоліття. Городище займає два високих миси, розділених глибоким яром. Поглиблені розвідки були проведені тільки на одній частині його — східній²⁷. Ця частина городища займає площу близько 4 га, друга частина — західна, майже така сама. Загальна площа городища значно більша, ніж будь-якого рядового роменського. З північного боку східна частина городища укріплена двома рядами валів та ровів, що також не є звичайним для роменських городищ. Схили в бік річки сильно ескарновані.

При першому знайомстві з Бітицьким городищем в 1947 р. І. І. Ляпушкін був дуже здивований своєрідністю керамічного комплексу, виявленого тут. Незвичайність комплексу не давала можливості визначити його культурну приналежність²⁸. Він складався в основному з гончарного посуду — горщиків, глечиків та амфор. Горщики зроблені з доброї тонкої глини, мають рівну поверхню, чорного, сірого або брунатного кольору (рис. 3). Для більшості їх характерні вертикальні вінця, що утворюють широку шийку. Є й горщики з невеликими відігнутими назовні вінцями. Майже весь посуд орнаментований по плічках стрічками з двох лискованих ліній та хвилястим орнаментом між ними. Вище й нижче цього паска по бокових стінках йдуть недбайливо зроблені вертикальні лисковані смуги. На денцях посуду зустрічаються гончарні клейма.

Такий же посуд відомий з волинцівських пам'яток та деяких роменських городищ, а також з пам'яток салтівської культури (рис. 3)²⁹.

Глечики, що зустрічаються тут, темно-сірі, з широкою нижньою частиною, прикрашені орнаментом з лискованих ліній — типово салтівські. Уламки амфор належать посудинам з округлим денцем, брунатного кольору, того ж типу, що й амфори з салтівських пам'яток.

Ліпна кераміка, що зустрічається на цьому городищі, не має характерного роменського орнаменту, на ній є лише заціпи по краю вінця. За всіма своїми ознаками вона подібна до ліпної кераміки волинцівських пам'яток або до ліпної кераміки Опішнянського городища (найдавніше з роменських городищ).

Привертають до себе увагу й житла, лише трохи заглиблені в землю (до 25 см), в той час як для сіверян характерні напівземлянки глибиною 1—1,5 м. Одне з розкопаних тут жител мало кругле вогнище, а не піч³⁰ — явище невідоме ні на волинцівських, ні на роменських пам'ятках.

Виходячи з сказаного вище, в матеріалах Бітицького городища можна бачити елементи двох культур: салтівської та сіверянської в ранніх її проявах. Елементи цих двох культур, треба гадати, співіснують, не виявляючи тенденції до злиття.

Така своєрідна пам'ятка на сіверянській землі потребує свого вивчення.

Бітицьке городище має дуже міцні укріплення, зроблені по типу салтівських городищ (ескарнування схилів, кілька рядів валів та ровів). Цю пам'ятку є всі підстави розглядати як залишки поселення особливого типу, яке нагадує город.

Про це свідчать його розміри, велика кількість гончарної кераміки своєрідних форм, значна кількість знахідок в культурному шарі

²⁷ І. І. Ляпушкін, К вопросу о волинцевской культуре, СА, т. XXIX—XXX, 1959, стор. 58—83.

²⁸ І. І. Ляпушкін, Дослідження Дніпровської лівобережної експедиції 1947—1948 рр., АП УРСР, т. III, стор. 304—305.

²⁹ С. А. Плетнева, О связях алано-болгарских племен..., стор. 91.

³⁰ І. І. Ляпушкін, К вопросу о волинцевской культуре, СА, XXIX—XXX, стор. 72.

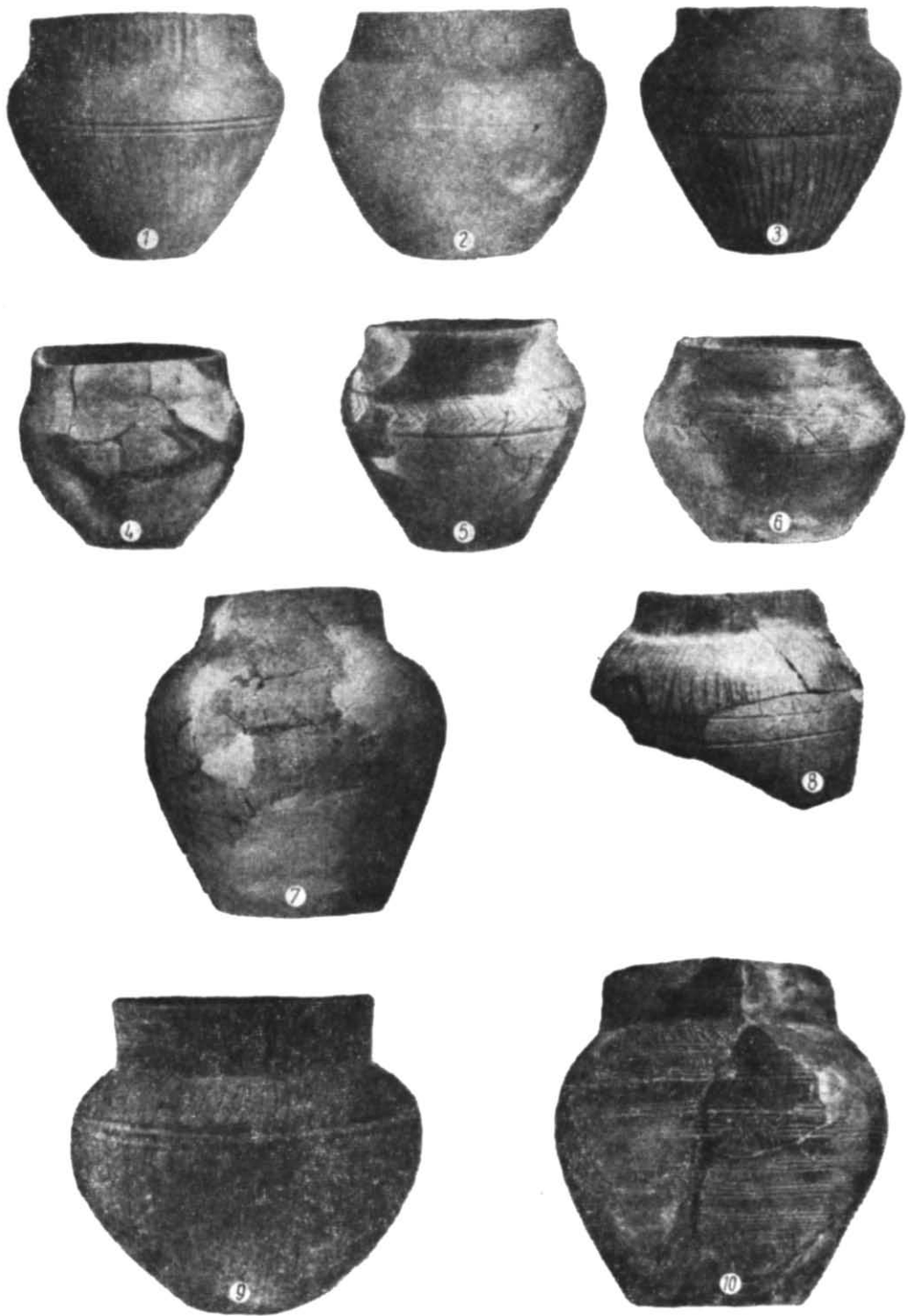

Рис. 3. Кераміка волянцівського типу.

1—3 — з Волянцівського могильника; 4—6 — з городища в с. Бігуня; 7, 8 — з салтівського поселення в с. Жовтневе (р. Оскол); 9 — з Дмитрівського катакомбного могильника (р. Сіверський Донець); 10 — з городища Алчедар (Молдавія).

металевих виробів та ін. Очевидно, цей город міг бути своєрідним аванпостом іноземного населення, що жило в сіверянському середовищі. Можна зробити навіть припущення, що це був якийсь опорний пункт Хозарського каганату. Дуже ймовірно, що міцні укріплення захищали не лише людей, що виконували якісь політичні функції, а й численних ремісників та торговців. Ремісники виготовляли різні вироби, в тому числі й кераміку, а реалізували їх серед верхівки сіверянського суспільства. Місцеві ремісники обслуговували, в основному, слов'янське населення, чим і пояснюється своєрідність їх виробів.

Хто за етнічною належністю були ці ремісники й люди, що здійснювали політичні та адміністративні функції, сказати важко за браком даних. Тепер можна лише твердити, що численні елементи салтівської культури, як і просто салтівські речі, потрапили сюди разом з її носіями.

Друге поселення такого ж типу, що випадає з низки оточуючих його слов'янських поселень VIII ст., знаходиться на Правобережжі; це широковідоме поселення на Пастирському городищі³¹. Слов'янські поселення, відомі нам на Правобережжі, характеризуються невеликими селищами, розташованими в заплаві річок³². В пам'ятках VII — початку VIII ст. немає місцевого гончарного посуду, він з'являється лише в кінці VIII ст. На матеріалах цих пам'яток можна простежити, як місцеві гончари оволодівають технікою виготовлення посуду на гончарному колі. Лише в IX ст. цей посуд починає витісняти ліпний, що добре спостерігається на матеріалах поселення в урочищі Лука-Райковецька³³, Макарів острів³⁴ та ін.

Керамічний комплекс поселення на Пастирському городищі містить в собі більше половини гончарного посуду доброї якості, дуже близького за своїм типом до салтівського (рис. 4, 5—7). Тут також є й типові салтівські глечики і амфори. Горщики з цього поселення, виготовлені на гончарному колі, мають лискований орнамент. Повні аналогії їм є в матеріалах VIII ст. з кам'яної фортеці в с. Верхній Салтів (рис. 4, 1—4), з Плісок в Болгарії (рис. 4, 10—12) та в деяких пам'ятках Румунії (рис. 4, 8—9). Це поселення дало дуже велику кількість ювелірних виробів, перелічувати які навряд чи доцільно. Досить нагадати, що переважна більшість знахідок так званого «антського кола» походить саме звідси.

Інших поселень такого типу на Правобережжі ми поки що не знаємо. Беручи до уваги високий рівень археологічної вивченості цього району, є всі підстави припускати, що їх просто немає.

Треба гадати, що на Пастирському поселенні, як і на Бітицькому городищі, жило змішане населення, в тому числі болгари й слов'яни. Ліпна кераміка, серед якої є характерні біконічні посудини, була широко розповсюджена в той час від Черкас до Запоріжжя³⁵.

Поселення на Пастирському городищі не має укріплень³⁶, але їх не мають і слов'янські поселення. Це явище повинно знаходити собі пояснення у взаємовідносинах чужинців, що жили тут, з місцевим населенням. Дуже можливо, що стосунки між ними, на відміну від стосунків племен на Лівобережжі, були, мабуть, рівноправними.

³¹ М. Ю. Брайчевський, Пастирська експедиція 1949 р., АП УРСР, т. V, К., 1955.

³² Див. МИА, № 108.

³³ В. К. Гончаров, Лука-Райковецкая, МИА, № 108, стор. 283—315.

³⁴ Д. Т. Березовец, Поселение улицей на р. Тясмин, МИА, № 108, стор. 188.

³⁵ Там же.

³⁶ Вали й рови, що є тут, відносяться до скіфського часу і як укріплення в VII—VIII ст. ніякого значення не мали. Поселення цього часу перекриває їх і виходить за їх межі.

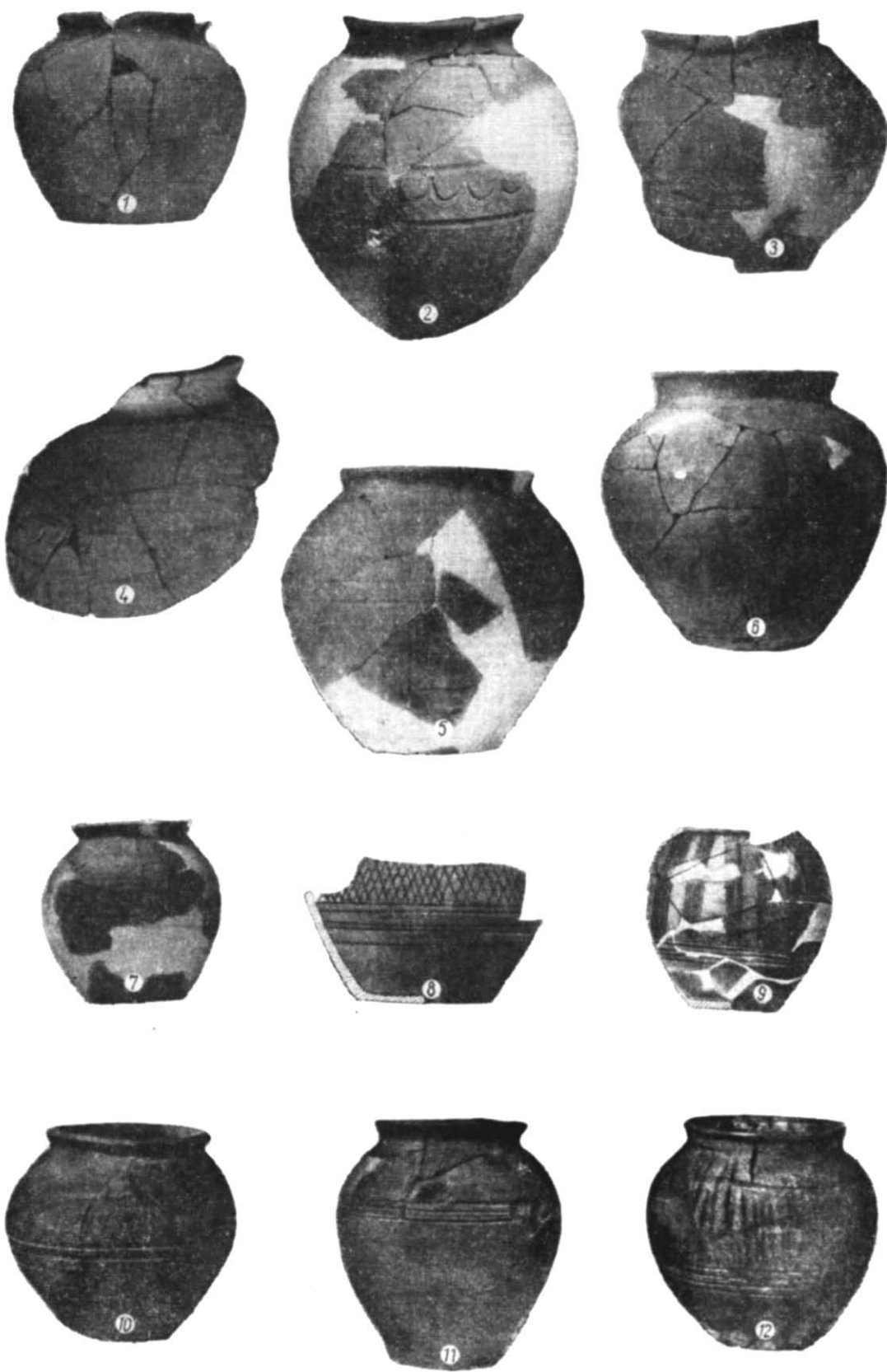

Рис. 4. Кераміка пастирського типу.

1-4 - з цитаделі Верхньо-садтівського городища; 5-7 - з поселення на Пастирському городищі;
8, 9 - з Сата-Ноу (Румунія); 10-12 - з Плісок (Болгарія).

Гончарна кераміка сірого, чорного і брунатного кольору з лискованим орнаментом у VIII ст. дістала досить значне поширення на слов'янських землях, в тому числі на землях придніпровських слов'ян. На Лівобережжі вона відома на пам'ятках волинцівського типу, в ранніх шарах роменських городищ. На Правобережжі вона присутня майже на всіх поселеннях цього часу. Ця кераміка не є місцевою для поселень Лівобережжя й Правобережжя, крім Бітицького та Пастирського. За своїми формами вона не скрізь однакова. На Правобережжі, наприклад, немає горщиків з вертикальними вінцями, характерних для пам'яток Лівобережжя. Цю групу кераміки повсюдно супроводжують салтівські глечики й амфори.

Крім слов'янських пам'яток, на яких є салтоїдна кераміка, в Подніпров'ї є низка явно не слов'янських пам'яток з такою керамікою. До них можна віднести печі для обпалу кераміки в Тарановому яру біля с. Мачухи³⁷, в яких обпалювались великі триручні глечики. Печі для обпалу такого самого посуду були і в балці Канцирці біля Запоріжжя³⁸. Кераміка цього типу також входила до складу Вознесенського скарбу³⁹.

Всі ці знахідки свідчать не лише про проникнення на слов'янські землі окремих речей іноземного походження шляхом торгівлі, обміну і т. л., але й про наявність тут населення з відмінною культурою, яку в широкому плані можна віднести до салтівського круга. При спробах визначити час, на який припадають найтісніші контакти між слов'янським населенням районів, зайнятих салтівською культурою, згадана кераміка може мати суттєве значення.

Гончарна кераміка, яка входить до складу керамічних комплексів слов'янських поселень VIII ст. і яку ми відносимо до салтівського круга, не пов'язується з власне слов'янською керамікою. Тут все відмінне: і технологія, і техніка, і форми, і орнамент. Тут немає також найбільш масового салтівського посуду — горщиків для приготування їжі, а є лише «парадний» сірий, чорний, брунатний з лискованим орнаментом. Найбільш поширеного в салтівських пам'ятках виду цього посуду — глечиків — тут майже немає, що, мабуть, пояснюється іншим режимом харчування.

Ще явище може знайти своє пояснення в тому, що кухонний гончарний посуд, будучи посудом масовим, через відсутність внутрішнього ринку не міг знайти свого споживача і не виготовлявся. Посуд «парадний» був поширений лише серед верхівки слов'янського суспільства.

Кераміка, про яку йдеться, з'являється і побутує на слов'янських пам'ятках лише в дуже обмежений період: на Лівобережжі вона є на неукріплених поселеннях волинцівської культури і в ранніх шарах роменських городищ, на Правобережжі — в пам'ятках типу Луг II, тобто тут і там в VIII ст. В дальшому ця кераміка не дістає поширення і не заміняє місцевої, ліпної. Волинцівський могильник, де ця кераміка зустрічається лише в багатьох похованнях, яскраво свідчить, що вона була в ужитку лише у верхівки сіверянського суспільства. Рядові мешканці не мали її. Як результат цього на тих же поселеннях виготовляється ліпна кераміка, що наслідує форму кружальної. Виробляється вона з більш тонкого тіста, ніж звичайна. Більш старанно обробляється її поверхня. На поселеннях такої ліпної кераміки дуже мало, а в могильнику вона служить урнами.

³⁷ Н. Е. Макаренко, Археологические исследования 1907—1908 гг., ИАК, № 43, 1911, стор. 118.

³⁸ А. В. Добровольський, Матеріали до археологічної карти Дніпровського Надпоріжжя в межах Запорізької області, Археологія, т. VII, К., 1952, стор. 87.

³⁹ А. В. Грінченко, Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенська на Запоріжжі, Археологія, т. III, К., 1950, стор. 57—58.

На Новотроїцькому городищі, розташованому досить близько від Бітицького, зовсім немає гончарної кераміки, в той час як ліпна, імітуюча гончарну, представлена тут досить широко. Це можна пояснювати тільки тим, що мешканці цього поселення не мали змоги придбати гончарну кераміку, а самі виробити її не вміли, оскільки власного гончарного ремесла у них ще не було.

Новотроїцьке городище виникло не раніше кінця VIII — початку IX ст.⁴⁰ Це добре узгоджується з нашою уявою про час існування Бітицького городища і широкий розвиток гончарства на ньому. Мабуть, десь в кінці VIII або на самому початку IX ст. це поселення, як і Пастирське, втрачає своє значення ремісничого центру. Одночасно з припиненням на цих поселеннях діяльності ремісників та торговців припиняється й приплив гончарної кераміки на слов'янські землі. Це явище добре простежується на матеріалах розкопок біля с. Пеньківки, де було досліджено чотири поселення, що вкладаються в хронологічні рамки VII—IX ст. На поселенні в Молочарні (VII ст.) кераміки, про яку йде мова, ще немає, на поселенні Луг I (кінця VII—початку VIII ст.) вона вже є, але в невеликій кількості (5% від всієї гончарної), на поселенні Луг II (VIII ст.) присутність її вже цілком відчутна (27,2%), на поселенні в урочищі Макарів острів (кінець VIII — початок IX ст.) вона вже майже зникає (5%)⁴¹.

Все це дає підстави твердити, що час найбільш тісних контактів слов'ян і племен салтівської культури припадає на VIII ст. Це час розквіту салтівської культури, час найбільшої активності Хозарського каганату.

В наступних слов'янських пам'ятках кераміки цього типу немає. Вона як раптово з'являється, так само раптово й зникає. Після її зникнення, на якомусь відрізку часу (дуже короткому) на слов'янських поселеннях взагалі немає гончарної кераміки. Вона з'являється знову, але в зовсім іншому вигляді, тільки в кінці VIII—IX ст.

На численних пам'ятках як Лівобережжя, так і Правобережжя ми добре простежуємо розвиток цієї кераміки, процес оволодіння гончарами технікою роботи на гончарному колі.

Крім кераміки, на слов'янські поселення потрапляли і інші речі, зв'язані з салтівською культурою. Наприклад, при розкопках Новотроїцького городища була знайдена сережка салтівського типу⁴². Не виключено, що своєрідні мотижки, що зустрічаються майже на всіх ранніх слов'янських пам'ятках, мають салтівське походження. Східні монети, які зустрічаються на слов'янських землях в досить значній кількості, треба гадати, потрапили сюди не без допомоги носіїв салтівської культури.

Все викладене вище свідчить, що перебування іноетнічного населення на споконвічно слов'янському Подніпров'ї носило спорадичний і не масовий характер. Самобутня культура місцевого слов'янського населення виявилась несприйнятливою до культури чужинців, хоч остання в деяких елементах і була вищою.

Розглядаючи можливі впливи однієї з цих культур на другу, слід відзначити, що вони були дуже незначні і неістотні. Взагалі не можна всяку подібність окремих елементів матеріальної культури пояснювати лише впливами, запозиченнями. Мабуть, самобутній розвиток народів, що відбувається майже в однакових географічних і економічних умовах, може приводити до утворення дуже близьких, а часом і зовсім однакових елементів матеріальної культури.

⁴⁰ И. И. Ляпушкин, Городище Новотроицкое, МИА, № 74, стор. 186.

⁴¹ Д. Т. Березовец, Поселения уличей на Тясмине, МИА, № 108, стор. 188.

⁴² И. И. Ляпушкин, Городище Новотроицкое, МИА, № 74, стор. 326, табл. ХСП, 1—8.

На початку статті вже було сказано, що ряд дослідників вважали салтівські горщики лише «імітацією слов'яноруських». Спробуємо з'ясувати, як воно було в дійсності.

На всіх відомих салтівських пам'ятках керамічні комплекси складаються майже виключно з посуду, зробленого на гончарному колі. Вся ця кераміка дуже доброї якості, в техніці її виготовлення відчувуються великі й давні гончарські традиції й майстерність. Форми її вже давно уніфіковані й однакові на усій території поширення салтівської культури. Одноманітність форм особливо виразно виявляється в самій масовій категорії посуду — кухонному горщику. На території Дону і Сіверського Дінця мешканці всіх відомих поселень з початку й до кінця їх існування користуються однаковим посудом. Всі спроби хронологічно розчленувати салтівський посуд до останнього часу зазнають невдачі. Це дає підставу вважати, що носії салтівської культури прийшли на Дон і Сіверський Донець з однотипним гончарним посудом добре вироблених форм, тобто що гончарна кераміка, типова для салтівської культури, існує мінімум з початку VIII ст., а ймовірніше і значно раніше.

В цей же час на слов'янських поселеннях неподільно панує ліпна кераміка домашнього виготовлення. Що ж в таких умовах могли салтівці запозичувати у слов'ян? Домашнє виробництво ліпної кераміки? Такої кераміки салтівські пам'ятки не знають.

Друге питання. Чи могли мешканці волинцівських поселень, як це твердить С. О. Плетньова⁴³, які мали в ужитку 95% ліпної кераміки, виготовляти і експортувати на донецькі поселення салтівської культури чудово зроблені гончарні горщики та ще й з клеймами майстрів? Безпідставність такого твердження настільки ясна, що не потребує особливих доказів. Тим часом, автор цієї ідеї суперечить сам собі. Так вона пише: «Форма горщиків цього типу цілком слов'янська (IV тип за класифікацією Ляпушкіна), але техніка виконання, тісто, орнамент, випал — типowo салтівські»⁴⁴. І далі: «Завдяки салтівцям на слов'янських волинцівських поселеннях з'являється гончарне коло. Можливо, що ремісники, які виготовляли лисковані горщики, були не слов'яни, а салтівці, оскільки спосіб виготовлення тіста й орнаментация посудин цілком салтівські»⁴⁵.

Більш правдоподібно було б ставити питання навпаки — вважати, що слов'янський гончарний горщик IX—X ст. так званого курганного типу запозичений у салтівців. Але насправді ні те, ні друге припущення не відповідають дійсності. Гончарний горщик змінює ліпний не тоді, коли людина дізнається про існування гончарного кола, а коли всередині суспільства складаються соціально-економічні умови для розвитку гончарного ремесла. Подібно до того, що гончарне коло не було запозичене слов'янами у салтівців, так само не була запозичена і форма горщика. Форма слов'янського гончарного горщика, безумовно, виробилась на місці з форми ліпного посуду. Гончарне коло в силу своєї специфіки сприяло уніфікації форм кераміки. Лінійний та хвилястий орнамент, який надає найбільшу схожість слов'янському та салтівському горщикам, такий же старий, як і само гончарне коло, його не треба запозичувати або винаходити, він логічно витікає з техніки роботи на колі.

У своїй роботі С. О. Плетньова твердить про запозичення салтівцями у слов'ян систем фортифікації⁴⁶.

Укріплені поселення салтівської культури, за винятком Саркелу

⁴³ С. А. Плетнева, О связях алано-болгарских племен..., стор. 83.

⁴⁴ Там же, стор. 91.

⁴⁵ Там же, стор. 93.

⁴⁶ Там же, стор. 84.

(укріплення якого, до речі, зовсім відмінні від інших салтівських фортець), датуються в межах VIII—IX ст. Є всі підстави твердити, що у салтівських племен в період розквіту їх культури, тобто у VIII ст., вже існували фортеці і укріплені поселення. Наші розкопки фортеці в с. Великий Салтів довели, що вона була побудована не пізніше середини VIII ст. Знайдена тут кераміка такого ж типу, як на Пастирському поселенні, незаперечно свідчить про це. Таку ж картину спостерігали й інші дослідники на пам'ятках Дону⁴⁷.

Для цього часу слов'янських городищ ми ще не знаємо. На Правобережжі укріплені поселення з'являються лише в IX ст. У найближчих сусідів племен салтівської культури—сіверян в другій половині VIII ст. вони тільки починають з'являтися. Тоді не могло бути й мови про якісь фортифікаційні традиції у слов'ян. Оскільки, як ми бачимо, укріплення у слов'ян виникають пізніше, ніж у салтівців, то питання про запозичення їх у слов'ян відпадає само по собі. Можна також відзначити, що, як широко відомо, салтівська культура має безпосереднє відношення до Північного Кавказу, де будівництво укріплень було давно й широко розвинуте.

У праці С. О. Плетньової Бітицьке городище фігурує як зразок слов'янських фортифікаційних споруд. Бітицьке городище дійсно має такі ж оборонні споруди, як і салтівські пам'ятки, але ці укріплення не мають собі аналогій навіть в більш пізніх укріпленнях сіверян—роменських городищах. Слов'янські, волинцівські поселення, синхронні цьому городищу, укріплень не мають взагалі. Саме ж Бітицьке городище, як ми вже відзначали, має безпосереднє відношення до салтівської культури.

Чи можна вважати появу у салтівців напівземлянок з печами, а не вогнищами результатом запозичення їх у східних слов'ян? На це запитання прямої відповіді дати неможливо, оскільки немає фактичного матеріалу. Треба лише мати на увазі, що тип житла залежить від багатьох факторів і в першу чергу від географічних умов і господарської діяльності населення. Велику роль тут відіграють і традиції. Безумовно, зовсім не виключено, що напівземлянка запозичена салтівцями у своїх сусідів, але це лише здогадка. Те ж саме можна сказати і щодо печей. Ми розкопували салтівські напівземлянки на р. Осколі в с. Жовтневе, в самому Верхньому Салтові і скрізь зустрічали печі-кам'янки. Найближчі сусіди салтівців, спочатку волинцівці, а потім роменці, будували печі з глини. Правобережні слов'янські племена робили їх з кам'яку⁴⁸. Коли стати на точку зору запозичень, то треба визнати, що салтівці запозичили тип печі не у своїх найближчих сусідів, а у найвіддаленіших, що не дуже вірогідно.

Це питання, мабуть, вирішується простіше. Печі як тип вогнища взагалі були відомі давно і завжди робились з того матеріалу, який знаходився під рукою. На території сіверян немає виходів каменю, але в достатній кількості є різноманітна глина, вони й ліплять з неї свої печі. На Правобережжі, де камінь є в достатку, печі складають з нього. На деяких пам'ятках салтівської культури зустрічаються глиняні посудини типу котлів з внутрішніми вушками. Деякі дослідники, виходячи з наявності такого посуду, роблять висновок, що мешканці цих жител—кочовики або напівкочовики. Але це може бути й не так. В багатьох житлах горців Кавказу й до цього часу немає печей. Їжа готується на відкритих вогнищах в котлах, які підвішуються над ними. Мешканці таких жител—осілі хлібороби. Отже, форма вогнища ще не вказує на характер господарської діяльності людей. Подібно до цього наяв-

⁴⁷ Див. матеріали Волго-Донської експедиції, МИА, № 62.

⁴⁸ Див. праці Д. Т. Березовця, П. І. Хавлюка, В. К. Гончарова, МИА, № 108.

ність посудин з внутрішніми вушками може свідчити не про характер господарства, а лише про характер вогнища, на якому готується їжа.

Таким чином, розглядаючи слов'яно-салтівські відносини на Середньому Подніпров'ї, ми не бачимо якихось значних культурних зв'язків між цими групами племен, а тим більше запозичень однієї у другої, які б наклали відбиток на культуру обох народів. Тут доводиться повертатись до того, з чого ми починали. Ці групи племен були різними, із зовсім відмінним укладом життя, далекими в мовному і етнічному відношеннях. Контакти між ними були своєрідними. Вони не змішувались між собою, навіть коли жили в безпосередній близькості одна від одної, щодня вступаючи в ті чи інші відносини. Навіть живучи разом, вони зберігають свої звичаї і традиції. Це добре видно на прикладі Саркела, де населення з салтівською культурою і слов'яни, живучи в одному місті, не змішувались етнографічно, зберігаючи кожний свою культуру⁴⁹. Таке ж явище можна спостерігати в районі трохи на південь від Харкова, де знаходилось зосередження сіверянських поселень, які були одірвані від основної маси слов'янського населення й жили в суцільному оточенні народів салтівської культури. І в цих умовах сіверяни зберігали властиву їм роменську культуру⁵⁰.

Все викладене вище стосується взаємозв'язків племен салтівської культури і слов'ян в лісостеповому Подніпров'ї. Взаємозв'язки цих народів в степових районах півдня України й Молдавії носили трохи інший характер.

На відміну від району Дону і Сіверського Дінця, в Приазов'ї та Причорномор'ї носіями салтівської культури були не різноетнічні народи, а племена болгар, що жили тут ще в X ст.⁵¹ Це так звані «внутрішні болгары» західних авторів або «чорні болгары» руських літописів — залишки болгарського племінного союзу, який розпався після смерті Кубрата. Нагадаємо, що в той час болгарські орди під тиском хозар були змушені підкоритись їм або залишити Приазов'я та Причорномор'я. Одна з орд (чорні болгары) залишилась на місці, підкорившись хозарам, друга пішла на нижню Каму й Волгу і утворила там Волзьку Болгарію, третя під зверхністю Аспаруха вирушила за Дунай і утворила там Балканську Болгарію.

Орда Аспаруха перед тим, як перейти Дунай, якийсь час розташовувалась в південній частині Бессарабії, в місцевості, що носила назву «Угол». Звідси Аспарух починає свій наступ на межі Візантії, проходить через сучасну Румунію й займає Добруджу, доходячи до сучасної Варни. Всі ці події відбуваються в кінці 60-х — на початку 70-х років VII ст.

У цей же час в нижніх течіях Південного Бугу, Дністра та Дунаю, на відшибі від інших східнослов'янських племен, жили тиверці. На захід від них на території сучасної Румунії та Болгарії жили ще якісь слов'янські племена.

Таким чином, ми маємо історично зафіксований факт одночасного перебування на одній тій самій території слов'ян та болгар. На жаль, ні історичні, ні археологічні джерела не дають відомостей про відносини між цими народами в ті часи.

Перебування болгар в Приазов'ї та Причорномор'ї добре підтверджується археологічними матеріалами. Для VII—IX ст. ми маємо тут низку пам'яток салтівської культури, які, на жаль, спеціально не досліджувались.

⁴⁹ М. И. Артамонов, Саркел—Белая Вежа, МИА, № 62, стор. 62.

⁵⁰ С. А. Плетнева, Рецензия на работу Б. А. Шрамко «Древности Северского Донца», СА, 1964, № 3, стор. 344.

⁵¹ В. В. Бертольд, Рукопись Туманского, Л., 1924; його ж, Худуд Аль-Алем, Л., 1930.

В Ростовському обласному краєзнавчому музеї зберігаються типові салтівські посудини, що походять з території міста або його околиць. Майже всі вони — випадкові знахідки при земляних роботах. Мабуть, цим і треба пояснювати, що серед них майже зовсім немає кухонного посуду, а є лише різні глечики й амфори. Ті, що їх знаходили, не будучи фахівцями — археологами, не звертали уваги на уламки простих горщиків. В Таганрозькому музеї, де збори провадили фахівці, ці горщики представлені в значній кількості і навіть з місцевостей, розташованих за 20—25 км від Ростова. При розкопках некрополя й городища Танаїса зустрінуто низку типово салтівських поховань, речі з яких зберігаються в музеї Танаїського заповідника. Це поховання № 35, 133, 134, 135, 138, 140, 156⁵². Крім того, при розкопках було знайдено кілька салтівських посудин, не зв'язаних з похованнями. Знахідки салтівських глечиків мали місце й на Кобяківському городищі.

Під час будівництва Новочеркаської ГРЕС був зруйнований ґрунтовий могильник з салтівськими глечиками. Частина матеріалів з цього могильника зберігається в Новочеркаському музеї. За 60 км від Ростова, вгору по Дону, у селищі Богаєвський співробітник Ростовського музею С. Н. Братченко частково дослідив ґрунтовий могильник з типово салтівським інвентарем. У Кобяковій балці при дослідженні городища в 1957 р. розкопано типово салтівське поховання в ґрунтовій ямі.

Поблизу м. Таганрога на півострові, що утворюється Міуським лиманом і берегом моря, є низка салтівських поселень⁵³. Біля с. Заньки на лівому березі Платонової балки відкрито поселення значних розмірів з дуже насиченим культурним шаром. Аналогічні поселення є на Золотій косі, Самбекському городищі, біля Булинської балки, два поселення біля с. Натальівки. На цій самій території відомо й ряд салтівських поховань. Біля с. Кульбокова під час земляних робіт було відкрито салтівське поховання в ямі. Такі ж поховання знайдені біля сіл Беглице і Покровське. Кілька поховань відкрито в різних пунктах на території м. Таганрога⁵⁴.

Б. М. Граков, який проводив розвідки в Приазов'ї, у своєму звіті наводить досить велику кількість пунктів із знахідками салтівської кераміки і особливо амфор на території від Бердянська до Генічеська⁵⁵.

Таким чином, салтівські поселення в Приазов'ї відкривались там, де проводились хоча б мінімальні археологічні роботи. Слов'янські пам'ятки на цій території невідомі. Відомостей про археологічні пам'ятки VI—IX ст. на території між Перекопом і Бессарабією, на жаль, немає. Дуже можливо, що тут їх нема взагалі.

В південній частині сучасної Молдавії, а також на півдні Одеської області салтівські пам'ятки невідомі. Для VI—VII ст. тут є слов'янські пам'ятки, мабуть, тиверців, які розташовуються в низьких місцях або на південних схилах берегів невеличких річок та струмків. На поселеннях побутують напівземлянкові житла з печами, складеними з каменю; кераміка на них ліпна, за типом близька до ранньослов'янської

⁵² Д. Б. Шелов, Некрополь Танаиса, МИА, № 98, М., 1961.

⁵³ М. А. Миллер, Керамика древних поселений Приазовья, Записки Северо-Кавказского краевого общества археологии, истории и этнографии, т. II, вып. 3—4, Ростов-на-Дону, 1927—1929, стор. 18 і далі.

⁵⁴ Всі ці пам'ятки були відкриті і частково досліджені співробітником Таганрозького краєзнавчого музею Н. Д. Прасловим. Відомості про них взяті з його звітів, які зберігаються в цьому музеї.

⁵⁵ Б. Н. Граков, Отчет степной скифской экспедиции, Науковий архів Інституту археології АН УРСР.

кераміки Середнього Подніпров'я (урочище Молочарня, Волинцево)⁵⁶. Такі поселення відомі у с. Шентебель в урочищі Хуча, біля Одної (розкопки І. А. Рафаловича). До цього ж типу пам'яток можна віднести поселення біля сіл Малоешти, Бронешти, Кобузке-Века та ін.

Крім ранніх, тут є й пам'ятки наступних століть з такими ж напівземлянковими житлами, але з своєрідною гончарною керамікою. До таких пам'яток слід віднести: поселення біля с. Креуляни в урочищі Устя, у с. Требужани в урочище Скок, Лукашовка III, нижні шари городища Екімауци, Ханське, Глінжена, Калфа та ін. У 1963 р. такі ж пам'ятки відкриті розвідками М. М. Шмаглія в районі Кілії—Вілкове на Дунаї (поселення Струмок на р. Нерушай, біля сіл Трояни, Приозери)⁵⁷.

На цих поселеннях головне місце в керамічних комплексах займає гончарна кераміка — горщики з лінійним та хвилястим орнаментом, зробленим гребінкою (рис. 5). В багатьох випадках хвилястий орнамент наноситься поверх лінійного. За своїм типом ця кераміка дуже близька до кухонної салтівської, але разом з тим вона дещо відмінна. Відрізняється вона від типово салтівської профільовкою вінець та глиною. В ній начебто синтезувались салтівські і слов'янські типи кераміки. Подібне явище у свій час було відзначене Б. О. Рибаківим для кераміки з с. Свистуново в Надпоріжжі, яка, за його виразом, «уявляє своєрідну суміш слов'янських та салтівських рис»⁵⁸. Існує ця кераміка десь до середини X ст., коли вона витісняється так званою городищенською керамікою, за всіма ознаками дуже близькою до кераміки, поширеної на всій території Київської Русі.

На захід від Дунаю, на території сучасної Румунії для VI—VII ст. відомі слов'янські поселення з ліпними комплексами, дуже близькими, а то й зовсім ідентичними Хучі, Одаї. З них можна назвати: поселення в Сучаві (урочище Шіпот), Курте-Домнеске, Друмал-Національ⁵⁹, Луї-Соаре⁶⁰, Копидаве⁶¹, Дриду⁶² та багато ін. Тепер на території Румунії їх відомо понад 30. Крім поселень, для цього часу відомі й могильники. Могильники VI—VII ст. типу Серату-Мотеору дають виключно тілоспалення в урнах або ямках і цілком справедливо відносяться румунськими дослідниками до слов'ян. В могильниках VIII—X ст. поряд з тілоспаленнями з'являються і тілопокладення. Інвентар, що супроводить ті і другі, змішаний — і салтівський і слов'янський в одних і тих самих похованнях. Такі змішані поховання є в могильниках Сату-Ноу⁶³, Султана⁶⁴ та ін.

Така ж картина спостерігається і в Болгарії. Тут в тілоспаленнях зустрічаються типово салтівські речі. Це ілюструється хоча б могилою XXXI в Плісках. Наявність в пам'ятках VIII—X ст. на території Бол-

⁵⁶ Матеріали з розкопок слов'янських пам'яток на території Молдавії майже не опубліковані. Ми мали змогу ознайомитись з ними завдяки надзвичайній люб'язності кишинівських археологів, за що й виносимо їм нашу глибоку подяку.

⁵⁷ Матеріали розвідки зберігаються в фондах Інституту археології АН УРСР. Їх показав мені М. М. Шмаглій, за що виношу йому свою подяку.

⁵⁸ Б. А. Рыбаков, Уличи, КСИИМК, вип. 35, М., 1950, примітка 3 на стор. 11.

⁵⁹ M. D. Matei, Contribuții la cunoașterea ceramicii slave de la Suceava, Studii și cercetări de istorie veche, București, 1959, стр. 409—436.

⁶⁰ Petre Diaconu, Șantierul arheologic Pacuil lui Soare, Materiale și cercetări arheologice, t. VIII, București, 1962, стр. 713—721.

⁶¹ Gr. Florescu, P. Diaconu, Capidava, Materiale și cercetări arheologice, t. V, 1957, стр. 564; t. VI, 1959, стр. 626—627.

⁶² Jon Nestor, Săpăturile de la Dridu, Materiale și cercetări arheologice, t. VIII, 1962, стр. 662—665.

⁶³ Bucur Mitrea și Nița Anghelescu, Săpăturile de la Satu-Nou, Materiale și cercetări arheologice, t. V, стр. 541; t. VI, стр. 591; t. VIII, стр. 647.

⁶⁴ Bucur Mitrea, Șantierul Sultana, Materiale și cercetări arheologice, t. VIII, стр. 668—673.

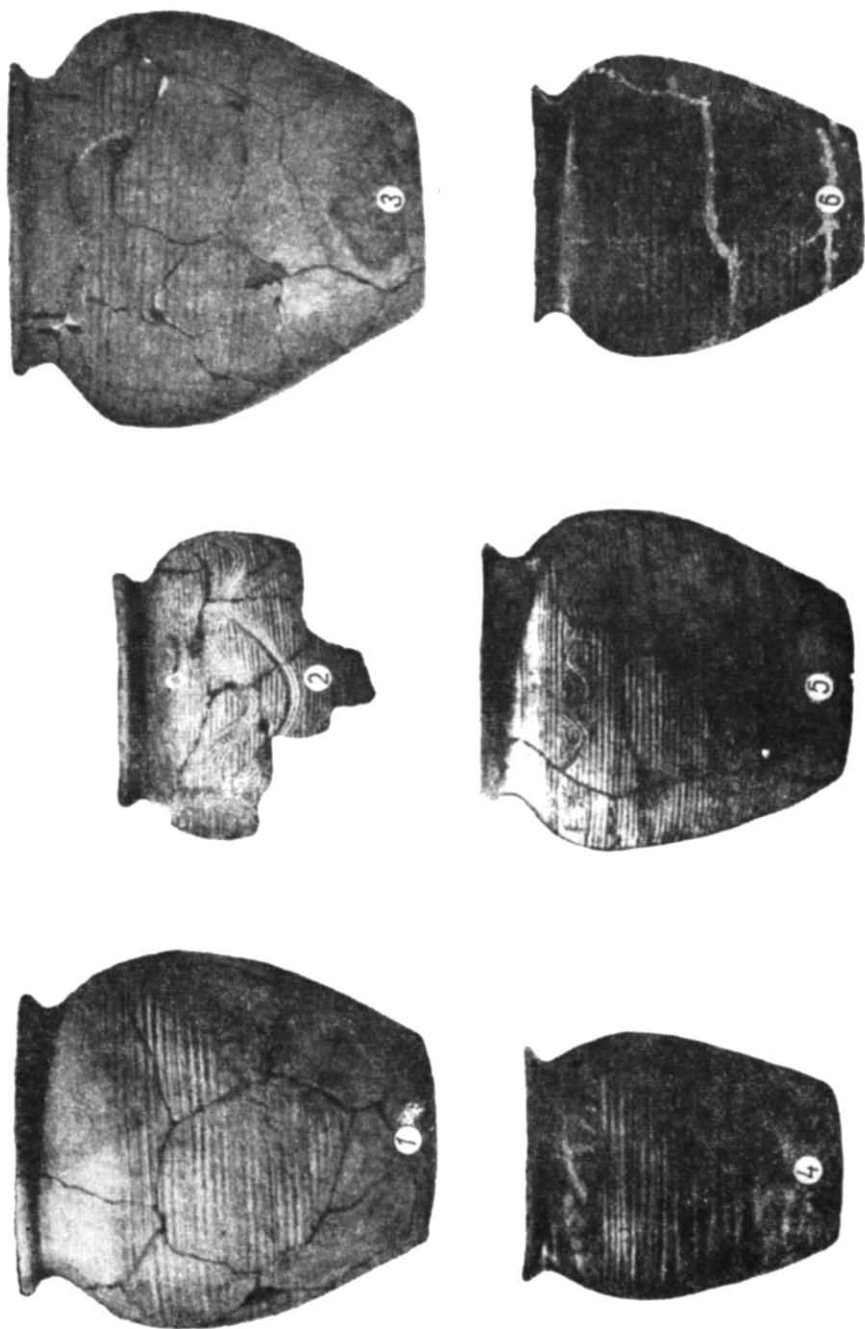

Рис. 5. Салтівський кухонний посуд.
1—3 — з поселення в с. Жовтине (р. Оскол); 4, 6 — з Сага-Ной (Румунія); 5 — з Дриду (Румунія).

гарії багатьох елементів салтівської культури загальновідома і особливо зупиняється на цьому немає потреби.

Підсумовуючи спостереження над археологічними пам'ятками Приазов'я і Причорномор'я, слід перш за все відзначити, що на схід від Перекопу і в Криму в VIII—IX ст. були широко поширені як пам'ятки салтівської культури, так і окремі її елементи. Це явище слід пов'язувати з поширенням в цей час впливів і влади Хозарського каганату (рис.

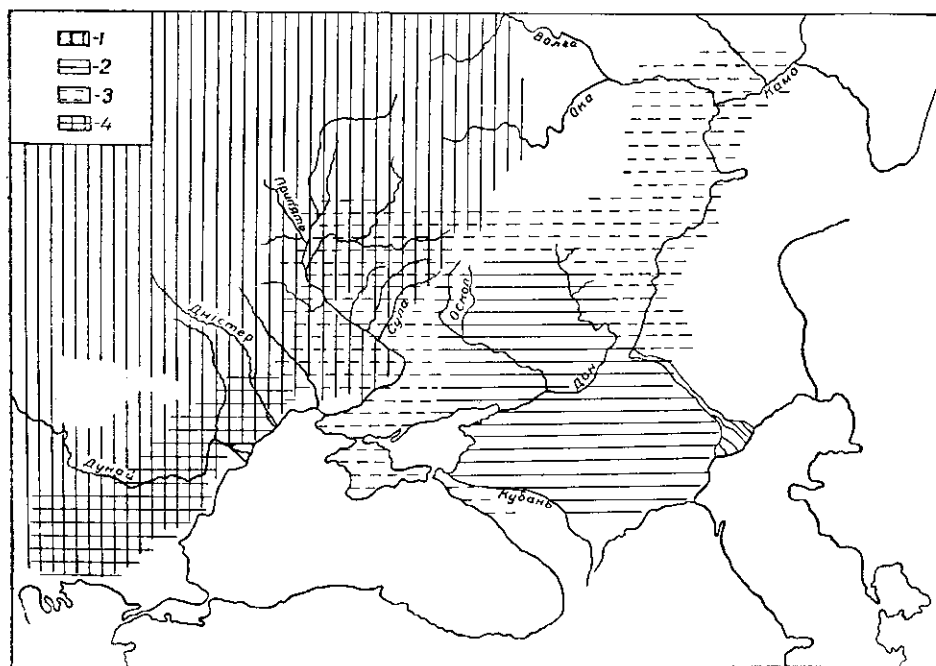

Рис. 6. Карта археологічних культур у VIII ст.

1 — слов'янські культури; 2 — салтівська культура; 3 — окремі елементи салтівської культури; 4 — південнослов'янська культура.

б). Носіями і поширювачами салтівської культури в Приазов'ї були болгары; в Криму, крім болгар, й інші народи, що входили до складу каганату, почасти і алани.

На території Молдавії, на півдні Одеської та Херсонської областей, а також в Румунії і Болгарії, де болгарські племена зустрілись з суцільним масивом слов'янського населення, відбувається злиття культур цих народів, внаслідок чого утворюється своєрідна культура слов'яно-болгарського населення. Цю культуру, на наш погляд, молдавські археологи дуже влучно назвали південнослов'янською.

В який же час і на якій території відбувався процес злиття культур і самих народів? Коли саме слов'яни асимілювали тюркомовних болгар і утворилася нова болгарська народність? Ці питання наскільки цікаві, настільки ж і складні. Коли ми ретельно придивимось до археологічних пам'яток, то зможемо спостерігати цікаве явище. Археологічних пам'яток, які можна було б вважати пам'ятками орд Аспаруха, ми не знаємо. Для цього часу від Криму і до Варни невідомо жодної чисто салтівської пам'ятки, а здавалося б саме з цією культурою повинні були прийти сюди болгары. Елементи салтівської культури широко поширюються тут лише з середини VIII ст.

З приводу цього можна висловити таке припущення. Можливо, що чисельність болгар, які прийшли сюди з Аспарухом, була дуже невеликою. Спочатку вони вели напівкочове життя, внаслідок чого ми й не

знаходимо слідів їх перебування. Є всі підстави гадати, що болгари та їх одноплеменники, які залишилися в Приазов'ї, підтримували тісні зв'язки. Між ними існували постійні контакти, відбувалися переміщення груп населення, в основному з сходу на захід. Внаслідок цього чисельність болгарського населення в Молдавії і далі на захід весь час збільшувалась. Водночас відбувався процес осідання, перехід від, так би мовити, табірного життя на осіле. Мабуть, десь в середині VIII ст. цей процес в основному закінчується і становище стабілізується. На значних територіях утворюється змішане слов'яно-болгарське населення, починається інтенсивний процес злиття цих народів. Кожний з них вніс у спільну культуру щось нове. Це добре спостерігається на археологічному матеріалі.

Цей процес відбувався не лише на території Балканської Болгарії, а й охопив великий район поширення так званої південнослов'янської культури.

Розглянувши взаємовідносини слов'ян з племенами салтівської культури, ми бачимо, що в Середньому Подніпров'ї і на півдні України вони склалися неоднаково. Якщо в першому районі близьке сусідство цих народів було лише короткочасним епізодом їх історичного життя, який не залишив помітних слідів, то на півдні їх співіснування привело до повного злиття культур і народів. Чому в Подніпров'ї слов'яни й племена салтівської культури залишились самотніми, ми вже з'ясували раніше. Спробуємо з'ясувати, в силу яких причин взаємовідносини цих народів на півдні склалися зовсім по-іншому. Як свідчать писемні джерела, тиверці, а потім і уличі, що жили на півдні, займали особливе становище серед східнослов'янських племен. Згадаємо хоча б вперте небажання їх влитися в Київську Русь. В той час як навколо Києва об'єднуються майже всі східнослов'янські землі, уличі і тиверці ще довгий час зберігають свою незалежність. Зовсім не випадково їх називають «загадковими», «двомовними». В цьому ж плані витлумачують повідомлення літопису про те, що у війську Ігоря вони були «толковинами» — перекладачами.

Треба гадати, що уличі і особливо тиверці, живучи на околицях споконвічно слов'янських земель, мали досить великий досвід співіснування з іншими народами, в основному мешканцями степу. Життя в степових районах наклало певний відбиток на їх економіку, психічний склад. Зустрівшись з племенами болгар, які розселились тут, вступаючи щодня з ними в безпосередні контакти, вони порівняно легко були втягнуті в орбіту інтересів своїх сусідів. Внаслідок сумісного життя ці інтереси стають у них однаковими. Дуже цікаво, що слов'яни, запозичивши у них деякі елементи культури, нічого не втратили свого і, навпаки, багато чого і, що дуже важливо, мову передали їм. Все це дуже яскраво свідчить про культурну і етнічну монолітність слов'янства, його властивість вбирати в себе все краще, нове і навіть асимілювати у своєму середовищі значні за чисельністю маси іноземців.

Д. Т. БЕРЕЗОВЕЦ

СЛАВЯНЕ И ПЛЕМЕНА САЛТОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Резюме

Культурные связи между славянами и жившими рядом племенами салтовской культуры ученые начали искать сразу после открытия салтовской культуры. Эти поиски шли главным образом в направлении отыскания славянских влияний. Некоторые салтовские древности считали славянскими.

При рассмотрении этого вопроса следует иметь в виду, что уже в VIII в. славяне представляли собой сложившуюся земледельческую народность с глубокими традициями. Племена салтовской культуры в это время были разноэтничным конгломератом, внутри которого шел процесс создания единой народности. У различных групп этого населения были различные социальные и экономические уклады, среди которых доминировал феодальный.

В VIII—IX вв. ряд славянских племен находился в зависимости от Хазарского каганата и платил ему дань. Проводниками хазарской политики на славянских землях были носители салтовской культуры.

Не исключено, что административные центры каганата, взимавшие дань со славянских племен, находились на их территории. Для Левобережья таким административным центром могло быть Битицкое городище, в материальной культуре которого есть много элементов салтовской культуры. На Правобережье таким пунктом могло быть поселение на Пастырском городище.

Применительно к Среднему Поднепровью можно утверждать, что взаимные влияния славянской и салтовской культур были незначительными и несущественными. Даже живя в одном городе (Саркел) или в непосредственной близости (около Харькова), эти группы населения целиком сохранили свою культуру. Некоторые элементы схожести этих культур (например, керамики, жилища, формы очага) следует объяснять не заимствованиями, а самобытным развитием той и другой культуры в близких экономических и географических условиях.

На юге Украины и в Подунавье взаимосвязи славян и носителей салтовской культуры — болгар сложились иначе, чем в Среднем Поднепровье. Жившие тут уличи и особенно тиверцы имели значительный опыт сосуществования с обитателями степи. Встретившись с племенами болгар, которые начали расселяться здесь, славяне установили с ними тесные контакты самого различного характера, приведшие в конце концов к слиянию славянской и салтовской культур в единую так называемую южнославянскую культуру.

Сложение нового славянского народа — болгар, начавшееся на широком пространстве — на юге Украины, в Молдавии, Румынии, Болгарии — после прихода сюда половцев и печенегов, оттеснивших местное население на запад, нашло свое завершение на территории современной Болгарии.
